

Е. Хуатбекұлы

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ereta_k91@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7426-2973

БАҚЫТ БЕДЕЛХАНҰЛЫНЫҢ ӨЛЕНДЕРІНДЕГІ ЖАҢАШЫЛДЫҚ ПЕН ЖАЛҒЫЗДЫҚ

Аңдатпа. Бақыт Беделханұлының поэзиясы – ұлттық болмыс пен рухани ізденістің терең тоғысын айқын бейнелейтін көркемдік кеңістік. Ақын шығармашылығында тектілік мәселесі мен ұлттық сана негізгі тақырыптардың бірі ретінде көрінеді. Бұл тұрғыда ақын жырларынан қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымы мен этнографиялық құндылықтарына деген терең құрмет байқалады. Беделханұлының өлеңдеріндегі жалғыздық – тәннің немесе физикалық болмыстың жалғыздығынан гөрі, рухани және экзистенциалды жалғыздық ретінде көркемдік сипат алады. Бұл поэтикалық жалғыздық ақынның қоғамнан оқшаулануын, рухани әлемге терең бойлауын және жаратылыс пен болмысты философиялық тұрғыдан пайымдауын аңғартады. Ақын шығармаларында гротеск пен мистикалық бейнелер мольнан кездеседі. Бұл тәсілдер ақынның шындық пен қиял арасындағы шекараны жойып, поэтикалық кеңістікті кеңейтеді. Рухани бұлқыныс, тарихи жад пен таным, ұлттық тектіліктің жоғалуы – оның лирикасында когнитивтік эрозия ұғымы арқылы бейнеленеді. Тілдік-стильдік тұрғыдан алғанда Беделханұлы троптардың алуан түрін шебер қолданады, метафоралар, символдар мен аллюзиялар арқылы ішкі рухани тереңдікке жол ашады. Оның поэзиясындағы циклдік құрылым мен мазмұндық сабақтастық – шығармашылықтағы кәсіби кемелдіктің айғағы. Сонымен қатар ақын поэзиясынан эксперименттік ізденістер, дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысын байқауға болады. Бұл зерттеу Беделханұлы поэзиясындағы жалғыздық концепциясын, рухани-дүниетанымдық мазмұнын және көркемдік әдістерін ғылыми-теориялық тұрғыдан талдай отырып, оның қазіргі қазақ әдебиетіндегі орнын нақтылауға бағытталған.

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2025-2026 BR27101897 «Қазақстан әдебиеттануы, фольклортануы және өнертануы экокүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» атты іргелі ғылыми-зерттеу жобасының қаржыландыруы негізінде жарияланды

Кілт сөз: Тектілік, ұлттық болмыс, рухани жалғыздық, ішкі әлем, гротесктік бейнелеу, қиял мен шындық, рухани ізденіс, когнитивтік эрозия, стильдік ерекшеліктер.

Е. Хуатбекұлы

Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: ereta_k91@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7426-2973

НОВАТОРСТВО И ОДИНОЧЕСТВО В СТИХАХ БАХЫТА БЕДЕЛХАНУЛЫ

Аннотация. Поэзия Бахыта Беделханулы – это художественное пространство, ярко отражающее глубинное слияние национальной самобытности и духовных исканий. В творчестве поэта одна из ключевых тем – проблема тектологии и национального сознания. В этом контексте в его стихах чувствуется глубокое уважение к традиционному мировоззрению казахского народа и его этнографическим ценностям. Одиночество в поэзии Беделханулы предстает не как физическая изоляция,

а как духовное и экзистенциальное состояние. Это поэтическое одиночество отражает отстранённость поэта от общества, его стремление к погружению в духовный мир, философское осмысление бытия и природы. В его произведениях часто встречаются гротескные и мистические образы. Эти приёмы позволяют поэту стирать грань между реальностью и фантазией, расширяя поэтическое пространство. Духовные потрясения, историческая память и сознание, утрата национальной идентичности – в его лирике передаются через концепт когнитивной эрозии. С точки зрения языка и стиля, Беделханулы мастерски использует разнообразные тропы: метафоры, символы и аллюзии открывают доступ к внутренней духовной глубине. Циклическая структура и содержательная преемственность в его поэзии свидетельствуют о профессиональной зрелости автора. Кроме того, в его творчестве прослеживаются экспериментальные поиски, синтез традиций и новаторства. Данное исследование направлено на научно-теоретический анализ концепта одиночества, духовно-мировоззренческого содержания и художественных методов в поэзии Беделханулы, а также на уточнение его места в современной казахской литературе.

Благодарности: Статья опубликована Научным комитетом Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в 2025-2026 годах. Издано на основе финансирования фундаментального научно-исследовательского проекта BR27101897 «Цифровая трансформация экосистемы литературоведения, фольклористики и искусствознания Казахстана: междисциплинарные исследования».

Ключевые слова: Дворянство, национальная идентичность, духовное одиночество, внутренний мир, гротескная образность, фантастика и реальность, духовные поиски, когнитивная эрозия, стилистические особенности.

E. Khatbekuly

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: erema_k91@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7426-2973

INNOVATION AND LONELINESS IN THE POEMS OF BAKHYT BEDELKHANULY

Abstract. The poetry of Bakhyt Bedelkhanuly represents an artistic space that vividly reflects the deep fusion of national identity and spiritual exploration. One of the central themes in the poet's work is the concept of lineage and national consciousness. In this regard, his verses reveal a profound respect for the traditional worldview and ethnographic values of the Kazakh people. Loneliness in Bedelkhanuly's poetry is portrayed not as physical isolation, but as a spiritual and existential state. This poetic solitude signifies the poet's detachment from society, his deep immersion into the spiritual realm, and his philosophical contemplation of existence and nature. His works are rich in grotesque and mystical imagery, which helps blur the line between reality and imagination, thereby expanding the poetic space. Spiritual upheaval, historical memory and awareness, and the erosion of national identity are conveyed in his lyrics through the concept of cognitive erosion. From a linguistic and stylistic perspective, Bedelkhanuly skillfully employs a wide range of tropes—metaphors, symbols, and allusions—opening pathways into profound spiritual depths. The cyclical structure and thematic continuity in his poetry are evidence of the poet's artistic maturity. Additionally, his work exhibits experimental explorations and a synthesis of tradition and innovation. This study aims to conduct a theoretical and scientific analysis of the concept of loneliness, the spiritual and philosophical content, and the artistic techniques in Bedelkhanuly's poetry, while also clarifying his place in contemporary Kazakh literature.

Acknowledgments: The article was published by the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan in 2025-2026. Published on the basis of funding for the fundamental research project BR27101897 «Digital Transformation of the Ecosystem of Literary Studies, Folklore Studies and Art Studies of Kazakhstan: Interdisciplinary Research».

Keywords: Nobility, national identity, spiritual loneliness, inner world, grotesque imagery, fantasy and reality, spiritual quest, cognitive erosion, stylistic features.

1 Кіріспе

Поэзия – үнемі ізденісті, әрдайым қозғалысты талап етеді. Кез-келген ақын өз стилін қалыптастыру жолында ізденеді, талпынады, эксперимент жасайды. Жалпы дүрмектің ортасынан шығар жол, саңылау іздейді. Міне осы ізденіс жаңашылдық пен өзгеше өрнек туғызады. Айналып келгенде талант пен еңбектің сәтті тоғысы көркемдік кеңістікке тың дүние әкеледі. С.Рахметұлы: «Поэзия жаңа хабаршы – жадыдағы сауаланама секілді. Жалпы поэзия – экспериментті талап ететін өнер. Өлең – әлемдік ой мен сананың шайтани бәлекеттерімен күресудің коді. Поэзиядағы жалғыздық конфигурациялық (configuration) жағынды үйлесті зерделеудің ақыры сені жалғыздыққа сүйрейді. Поэзиядағы жалғыздық (жеке батырлық емес. – Р.С) деген күрделі формуламен алысу» (Рахметұлы, 2023: 190) – дейді. Жалпы жалғыздық ұғымы ақындар табиғатына тән, сол жалғыздықты кім қалай сезініп, қалай жеткізеді бұл бөлек әңгіме. «Жалғыздық – адамға өз ойымен болуға, еске алу, елестеу, қайғыру, сүйсіну, белгілі бір шешім қабылдау т.б. секілді толып жатқан философиялық, психологиялық категориялар мен процестерді, сан алуан түрлі сезімдік құбылыстарды бастан кешетін кезең» (Прәлиева, 2017: 25). Түрлі сезімдік құбылыстарды бастан кешу ақынның шығармашылық лабораториясына тән. Шабыт үстінде, қиял әлеміне (рухани әлемге) сіңген ақын қоршаған ортадан өзін бөлек сезінуі, объективтік ортадан бөлінуі рухани жалғыздыққа алып келеді. Әділ Ботпановтың «Ақынның бәрі жалғыз, Жалғыздың бәрі құдай» деуі де рухани жалғыздық. Бұл рухани жалғыздық Бақыт Беделханұлында да бар.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Ақын өлеңдеріндегі тектілік пен ұлттық болмыс, рухани ізденістерді, ішкі байланыстар мен циклдік сабақтастықты анықтау, өлеңдердің құрлымын тақырыптық және көркемдік тұрғыда мәнін ашу үшін интерпретациялық және мәтіндік талдау әдістері алынды. Ақынның жалғыздық тақырыбын, этнографиялық құндылықтар мен тарихи танымды ашуда тақырыптық-идеялық, этнографиялық және тарихи талдау әдістері пайдаланылды. Сондай-ақ құбылудың түрлерін шебер пайдалануы, стильдік ерекшеліктері мен эксперименталды ізденістері, ішкі әлемі, қиялы мен шындықтың ұштасуы сияқты тақырыптарды зерттеу үшін эксперименталды және стилистикалық талдау, феноменологиялық әдістер қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Бақыт Беделханның өлеңдер жинағы поэзиялық шығармашылықтың жарқын үлгісі ретінде зерттелуде. Оның шығармаларына теориялық талдау жүргізу үшін қазақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілдері – З.Ахметов, М.Базарбаев, С.Қирабаев, Б.Ыбырайым, Б.Майтанов т.б. ғалымдардың еңбектері қаралып, «Арнау» (Ахметов, 1996), «Замана тудырған әдебиет» (Базарбаев, 2005), «Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең» (Кішібеков, 1999), «XX ғасырдағы қазақ поэзиясы» (Ыбырайым, 2022) т.б. сынды еңбектер ғылыми басшылыққа алынды. Бұл зерттеулер қазақ поэзиясының эстетикалық және философиялық мазмұнын, ұлттық рух пен әдеби дәстүрдің сабақтастығын ашып көрсетеді.

3. Талқылануы

Қазақ поэзиясында рухани жалғыздық тақырыбы ақындардың шығармашылығындағы басты мотивтердің бірі болып табылады. Бақыт Беделханұлының өлеңдері осы тақырыпты терең философиялық және эстетикалық деңгейде ашады, ақындық болмыстың күрделі формуласын ұсынады. Оның шығармашылығы – тәннің емес, жанның жалғыздығы, ойдың биік шыңдарына ұмтылу және қоғамнан оқшаулану арқылы рухани ізденістің көрінісі. Беделханұлының өлеңдері өзіне дейінгі ақындардың дәстүрін жалғастыра отырып, ұлттық болмыс пен этнографиялық құндылықтарды заманауи поэзия тілімен ұштастырады.

Ақынның шығармашылығында жалғыздық тек жеке тұлғаның күйі емес, сонымен қатар ұжымдық сананың когнитивтік эрозиясының көрінісі ретінде суреттеледі. Оның өлеңдеріндегі «жындылық», «мұң» және «жүректің ағысы» сияқты ұғымдар ақынның күнделікті өмірдің қалыпты ережелеріне бой ұсынбай, рухани ізденіс жолындағы еркіндігін білдіреді

«Атадан,

Жетеу боп туғам, заты амын.

Ақымақ қоғам қолыма қалам ұстатып,

Жалғыз қылып қойды жападан» (Беделханұлы, 2012: 91)

Бұл ақынның концепциясы. Барлық ақынға ортақ концепция. Тәннің емес, жанның жалғыздығы. Атадан бір туған жеті бауыры, маңайын қоршаған досы, өмірлік тандап алған жары ақынның рухани кеңістігіне әсер ете алмайды. Сұраған Рахметұлы айтып отырған «күрделі формула» да осы.

«Жалғызбын.

Көлеңкесінің ұшында жүрмін жар-құздың» (Беделханұлы, 2012: 91).

Ақын неге жар-құздың өзінің емес көлеңкесінің ұшында жүреді? Ойдың биігіне, қиял әлеміне құлаш сермеуі. Тәннің емес оймен қиыр шыңдардың басына шығуы, шешімі жоқ сұрлеуде, хауста адасуында гротесктік нышан бар. Жазушы өз шығармашылығында шынайылық пен қиялды ұштастырып ерекше, қалыптан тыс және таңғаларлық әлем құра алады. Бұл әлемде шындық пен иллюзия бір-бірімен үйлесіп, гротеск эстетикасы арқылы оқырманға ерекше әсер қалдырады (Osanova, 2024: 110).

«Мұңдымын.

Мұңдымын, кейде, жындылығыммен құндымын» (Беделханұлы, 2012: 91).

Бұл арада «жындылық» Мұқағали Мақатаевтың «Ақын деген бірде қарт, бірде сәби» деген тармағымен мәндес. Ақын күнделікті ережеге құрылған өмір дағдысына бой ұсынбайды. Психологияда жиі айтылатын қарапайым адамның үйреншікті әдетіне айналған, бұзуға тәуекелі бара бермейтін «комфорт аймағынан» ақындар ізденіс үстінде, шабыт үстінде жиі шығып отырады және бұл серпін ақынды жалғыздыққа жетелейді. Әрқашан ой жетегінде жүру, өлеңін санада пісіру коммуникацияда кері әсерін тигізуі заңдылық. Тіпті сырт көзге ақынның өзімен-өзі сөйлесіп бара жатқандай көрінуі ақынның параллел кеңістікте өмір сүруінің белгісі.

«Бәрі де бар – дос та, бауыр, туыс та

Бірақ менің жалғыздығым, жалғыз ғой...» (Беделханұлы, 2012: 19) деген өлең

жолдары да біздің пікірімізді толықтыра түседі. Оймен оңаша қалу, үнемі ой жетегінде жүру ақынды тым сезімтал етеді. Қоғамда болған оқиғаны, әділетсіздікті, қылмысты ақындардың бөлек қабылдауы, бірінші болып үн қатуға ұмтылуы да содан. Бақыт Беделханның «Ой қайыру» өлеңінде жалғыздығын, арманын, қалауын бір арнаға тоғыстырған. Ақын, Абайдың 17 қара сөзіндегідей жүректі бәрінен биік қояды.

«Былғанба ойым, әр неге айтақтама.

Боданыңа көнбеймін, шайтақтама.

Жаны ашыған жандардай оданда, кел.

Жүрегіміздің ағысын байқап қара» (Беделханұлы, 2012: 84) – деп, жүректің үкіміне бой ұсынады. «Жүрегімде-қанымда дала көшіп» деген тармағы Мұқағали Мақатаевтің «Тамырымда тулайды есіл ағым» деген тармақты еске түсіреді, идеялық, тақырыптық ұқсастық қалам ұстаған кез-келген ақынға тән. Бір-бірін қайталамау, формалық, стильдік, ырғақтық ерекшеліктер табу үшін ақындар тоқтаусыз ізденеді. Эксперимент те осыдан пайда болады. Экспериментке баруда Бақыт Беделханның өлеңдерінде кәсібилік басым. Әр өлеңінде синтез бар. Өлеңнің өз арасындағы ішкі байланыстан бөлек, кейбір өлеңдері цикл сияқты, бір-бірімен сабақтасып жатады. Бір талдауымызға арқау етіп отырған жалғыздық тақырыбы да сан тарапты қаузаған, түрлі құбылтуларды орынды пайдалана отырып түпкі өзегі ақынның, Бақыттың жалғыздығын, ол жалғыздық бүкіл саналы адамға тән жалғыздық екендігіне әкеледі.

«... Жалғыздықтың жанарынан кеше мен

Ақын көрдім шоқ үстінде аунаған...» (Беделханұлы, 2018: 32). «Маңдайында тамырланған пешенесіне» ақындық жазылған соң қашанда құтылмайтын жүк арқалайтынын жазады. Ол жүк бүкіл халықтың, ұлттың, жер әлемнің жүгі. Кез келген ірілі-ұсақты оқиғалар ақынның жүрегіне жүк, бұл бүкіл өнер тудырушы талант иесіне ортақ құбылыс болар, ақынның құралы сөз болған соң ішкі алауын өлеңмен жеткізеді.

«Түсімде

Күллі күрсіністердің ішінде,

Құснихат жазып құлазып отыр екенмін.

Құсаға түскен пішінде» (Беделханұлы, 2012: 150).

Бұнда ақын жалғыздықты түс көру мотиві арқылы жеткізеді. Мистикалық кеңістікте күрсіністердің ішінде отырған ақын өмірлік өлеңін (құснихат) жазады.

Кең жазирада еркін өскен, ат жалын тартып мініп, желмен жарысқан, шексіз, шетсіз кеңістікте еркін көсілген ақын үшін көрер көзге бәрі жасанды көрінетін тас қаланың сұлбасы суық көрінері анық. Қуаныш пен мұң араласқан сезімді, терең ойға шомған мұнды жырлаған элегиялық өлеңдерде тас қаланың көрінісін жанына суық сезіну көпшілік ақындарда бар. Оны жеткізудің жолды да формасы да әртүрлі. Талдауымызға арқау етіп отырған өлеңінің:

«Түсімде,

Тас-қалалардың ішінде,

Бір уыс топырақ таба алмай жүрмін сандалып,

Ауа да, су да, у да жоқ ұрттап ішуге» (Беделханұлы, 2012: 150) – деген шумағында ақынның күйі өзгеше суреттелген. Тас қаладан бойкүйез болған ақын

тэнге емес жанға қажеттілікті таба алмауын, өлімнің өзі негізгі шешім емес екендігін «Ауа да, су да, у да жоқ» деп жазу арқылы жеткізеді.

Жалғыздық, адам әлмисақтан жалғыз жаратылыс, қоршаған орта, сені қаумалаған адамдар болғанымен әр әрекетке, өмірге, атқарған ісіңе өзін жауап бересің. Тек сол жалғыздықты көбінің мойындауға батылы бара бермейді. Егер соны жан біткеннің бәрі сезінсе қоғам бәлкім басқаша болар ма еді. Жаратушы алдында да, ар алдында да жалғыз тұру әр пендеге тиесілі шындық.

«Мен туғанда-ақ, өлім жазасына кесілгем

Есейе келе шығып кетіпті есімнен» (Беделханұлы, 2012: 157) – деп өмірдің өткінісі екендігін, өлімнің ақиқатын жырлайды. Тек сол ақиқатты мойындауға дәтіміз шыдамайтынын, ұмытуға тырысатынымызды поэтикалық түрде жеткізеді.

Адам атадан бастап бүгінгі күннің арасындағы ұзақ уақытты көркем кеңістікте баяндаған, қилы тарихымызды негізгі арқау еткен «Рух жыры» поэмасы. «Тиек», «Қос ішек», «Бұрау», «Перне», «Зар», «Сағақ», «Ширату», «Тілек», «Түйін» деген тоғыз бөлімнен тұратын поэманың әр бөлімінің атауы мен тоғыз бөлімге бөлінуінде де домбырамен сәйкес келеді. Әр бөлім тоғыз пернелі домбыра секілді тоғыз түрлі күйді сипаттайды, тоғыз түрлі оқиға суреттеледі.

Тиек бөлімін поэманың кіріспесі секілді қара сөзбен жазылған, Сақ пен Ғұнның ерлігі мен өрлігі, өнері рухын асқақтатып тұратын мәдениеттің бастауы ретінде баяндайды. «Қос ішекте» домбыраның қос ішегі секілді бақ пен құттың қадірін қатар жырлайды. Ақын поэмада қобызды жырға қосуы қобыздың қою қоңыр үнінен болар. Қазақтың болмыс бітімі мен мінезін, аумалы-төкпелі заманды бастан кешкенін қобыздың үнімен, қобыздың зарымен жеткізуді көздеген.

«Қабылдың ізі қобыздың үнін күңіретіп,

Қор-құт боп кетті,

Өлместі іздеп,

өртеніп келе жатқалы» (Беделханұлы, 2018: 8)

Ақын қобыздың үнін Абыл мен Қабылдың өмір сүрген уақытына апарып рухтың мәңгілік жасайтынына үн қосады. «Қор-құт боп кетті» деп «Қорқыт» сөзінің этимологиясын ұтымды пайдаланып өлместі іздеген Қорқыт пен бауырын жоқтаған Қабыл арасында поэтикалық байланыс орнатады.

Б.Беделханұлы поэманың әр бөлімін күй секілді төгілтіп отырады, қазақтың түп тарихын, ерлігін жырға қосып рухты сөздермен оқырманның өткенге деген көзқарасын, елге деген сүйіспеншілігін арттыруға ат салысады. «Бұрау» бөлімінен кейін «Перне» бөлімінің жазылуы да құлақ күйін, бұрауын келтіргеннен кейінгі төгілген күй секілді.

«Ай шаңырақ астында

ару сүйдім – жарым деп

Күн шаңырақ астында

бәрін сүйдім – бауыр деп» (Беделханұлы, 2018: 8)

Өр рухты халықтың бәрін бауырындай жақсы көргенін «Күн шаңырақ астында» деген тармақтан аңғарамыз. Жер бетіндегі бар пендені жатсынбайтын кеңдігін жырлайды.

Әл-Фарабидан бастап қазақ топырағынан шыққан ойшылдарды жырлай келе, даналар мен дарындардың, хандар мен бектердің ұрпағы бар құтынан айырыла жаздап бодандықтың қамытын кигенін «Зар» бөлімінде жырлайды. «Бақ байлаған тақ қайда, Алашымның арманымен зерленген?» деуі де азаттықты, теңдікті, салт пен сана еркіндігін аңсаған езгідегі кезді суреттейді. Әр арман бір, әр құндылық бір жауһар секілді «Бақ байланған таққа» айналды.

Азаттық алған шақты, қуаныш пен шаттықты суреттеген ақын:

«Мен өйткені

Тірсегінен қасқырдың,

Сірі жіптей суырылған сіңірмін.

«А, Құдай» деп, оянатын қазақ ем,

Аруақты айтып тірілдім!..» (Беделханұлы, 2018: 16) – деп, бүкіл

болмысымызды бес тармаққа сыйғызады. Қасқырдың сіңіріндей суырылуының мәні салт-дәстүріміз бен, ырым-тиымдарымызда жатыр. Түпкі шығу тегімізді қасқырмен байланыстырған түркі жұртының өмірі де қасқырмен біте қайнасқаны белгілі. Сондықтан ата-бабамыз қасқырды қасиетті санап, оны қолға түсірсе жанын қинамаған. Малға шабуда қасқырдан өткен әккі жыртқыш жоқ. Оның сол жақ артқы аяғы жүргенде жерге тиер-тимес қана іс қалдырады, сондықтан оны «ұры аяқ» деп атаған. Қолға түскен қасқырдың сол аяғының сіңірін сылып алып кептіріп, қораға түскен ұрыға магия ретінде пайдаланған. Бұл қазақтың дәстүрінде болған. Жоғымды түгендеуші, жоғалғанымды табушы қасқырдың суырылған сіңірін деп өзінің өр рухын жеткізеді. Бөрімен қатар бұл шумақта аңғаратынымыз «аруақ культі». Ұлттық танымымызда аруақты қадірлеу, оған сену, сыйыну берік сақталған дәстүріміздің бірі. «Өлі риза болмай, тірі байымайды» деп барша марқұмдардың рухына құрметпен қараған. Бірақ бәрін бірдей «Аруақ» деп атын ұранға қоспаған. Елге сыйлы, сөзі дуалы, әулетінің қадірлі адамдардың рухын тұрақты бақылаушы ретінде көрген. Есімін ерекше қастерлеген. Ақынның «Аруақты айтып тірілдім» деуі ата бабамыздың тарихи, салт санасын қайта жаңғырттым, жоғымды түгендедім деген ойды толықтырады.

Осы тұста ескере кететін бір жайт ақынның өлеңдеріндегі формалық ерекшеліктер. Бақыт Беделханұлының өлеңдерінің басым көпшілігі еркін өлең өлшемімен жазылған. Формалық қасаң қағидадан шығып ойды толық жеткізуде буын мен бунақ санын сақтап жатпайды. Десе де ішкі ырғақ бір-бірімен үйлесіп келді. Өлең құрылымында брахиколон мен гипометриялық өлшем үлгілері де кездеседі.

Бақыт Беделханұлының өлеңдерін оқу барысында философиялық тереңдікпен қоса этнографиялық қоры бай ақын екеніне көз жеткізесің. Ұлттық болмыс пен ерекшеліктерімізді, салт-санамызды жырлауда өзіндік ерекшелігі бар. «Кешегі біздің» деген өлеңінде ескі мен бүгінді салыстыра жырлайды, еркін ұйқасқа құрылған өлеңнің алғашқы шумағында ақ кимешек киген әжелеріміздің мәдениеті мен тағылымы жырланса, екінші шумақта арын сатуға дейін төмендеген қыздардың болмысын суреттейді. Біреудің ала жібін аттамаған тектілігіміз бүгінде құнын жойып, келмеске кетіп бара жатқандай көрінетінін атап өтеді.

Заман ағымы ысырып шығарып, күнделікті тұрмыста қолдану аясы тарылып бара жатқан, негізгі жәдігеріміз шаңырақты жырлаған «Шаңырағым бар еді» өлеңі.

«Түңлігін түрсең тәңірдің нұры төгілген» қасиетті шаңырақтың музейлерде экспонат ретінде көрсетуге айнала бастауы бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Шаңырақтың қадір-қасиетін Жұмекен Нәжімеденовтың «Бұл шалға емес, мен мүсіркей қараймын, есті адамы жоқ қайсыбір шаңыраққа!» деген тармағынан-ақ аңғаруға болады. Шаңырақ әулет, отбасы, бір рудың негізгі өзегі, жердің, үйдің иесі деген кең мағынаға ие еді. Қазіргі таңда осы қасиетті құндылығымыз қолданыстан алыстап, негізгі этимологиясы да жас ұрпақтың көбі білмейтін күйге жете бастауы заман ағымына ілесеміз деп өзегімізден алшақтап бара жатқанымыздан болар.

«...Қарлығаштай қанатымен су сепкен» өлеңі киелі құстың танымдағы ерекшелігіне мән берген. Қарлығаш туралы аңыз көп, ақын сол көп аңыздың ішінен «Қарлығаштай қанатымен су сепкен» сөйлемін алуы қамқорлықтың, жанашырлықтың белгісін көрсетеді.

«Кей кездері елін сүйген ерлерді

Қойғым келді осы құстың орнына» (Беделханұлы, 2018: 109)

Ұлтым деп бар күш жігерін жұмсап жүрген ұлтшыл жандарды осы құс сияқты жанашырға теңейді. Бұл құстың адамға жақындығын баяндай келе:

«Бірақ неге Қарлығаштың ұясы

Көңілсіздеу күмбездерге ұқсайды» (Беделханұлы, 2018: 109) – деп, ой тастайды. Автор өлімі теориясының негізінде қарасақ біз мысал ретінде алған қос тармақтарда мағыналық байланыс бар. Тарих беттеріне көз жүгіртсек елім деген ерлердің тағдыры өмір талқысына көп түскендігінің куәсі боламыз. «Кім біледі ол қайда барып қыстайды?» деуінде де ұлттың сөзін айтып құрбан болған жандардың құнын кім өтейді, құныкері кім деген ой туғызары анық. Ұлттық ұғымдағы қарлығаш пен ұлтын сүйген жандардың арасындағы байланысты суреттеген өлең бейнелілік арқылы әр тұлғаның болмысын ашады.

«Неге осы айыр құйрық арман-құс

Аспандағы жұлдыздарға құсайды?»

Халықтың қараңғыда жол сілтер темір қазығы болған ұлтын сүйген жандардың, халқының жолында жанын қиып аққан жұлдыздай жарық етіп сөнген игі жақсыларды еске алу «көңілсіз күмбез» көргендей күй сыйлайтынын поэтикалық астармен жеткізе білген.

Ақынның болмысымыздың өзгергенін, құндылық туралы ұғымымыздың бүгінгі таңда мүлдем басқаша сипат алғанын «Қарға тамырлы қазақпыз» өлеңінде баяндаған. Кеңестік ықпалдың әсерінен көне мұраларымыз бен салт-дәстүрімізді толық жаңғырта алмауымыз біздің ұлт ретінде ойлануымызға да кедергі жасады. Бүкіл мәдениетіміздің күретамырын қиып ұлт ретінде өзімізді тануға барынша кедергі келтірді. Салдарынан бұрын қасиет тұтқан, жақсы пікірдегі құндылықтар мүлдем басқа мән үстеді. Соның бірі «қарға», орыс әдебиеті мен батыс әдебиетінде қарғаның жағымсыз кейіпкер болып сомдалуы біздің танымымызға да әсер етті. Ақын сол қарға ұғымын қайта жаңғыртушы топтың бір өкілі ретінде «Қарға тамырлы қазақпыз» өлеңін жазған. Сол арқылы қарғаның болмысын ғана емес қазақтың мәдениетін жырлайды.

«Аппақ әлемді оған... Алласы берген,

Ал, ірімшікті (әлгі...) пендесі» (Беделханұлы, 2012: 99)

Кеңестік таным қарғаны сатқын, жағымсы сипаттағанымен, қазақы таным, ұлттық рухани тұрғыда қарғаның интеллектуалы жоғары, қасиетті құс ретінде бағалаған. Сондықтан да қарға туралы ауыз әдебиетімізде тек жағымды пікірлер ғана ұшырасады. 2005 жылы Д. Сол, Г. Стерлинг пен Л. Лефевр сынды ғалымдардың жүргізген зерттеуінің нәтижесінде қарғаның өте ақылды құс екендігі ғылыми түрде дәлелденді, оның топпен жұмыс жасай алатынын, қажет кезде құралдарды да пайдаға жарататынын ғылыми эксперименттер арқылы дәлелдеп IQ-і өте жоғары деңгейде екендігін көрсеткен (Sol, 2005: 1433-1441). Ақынның «Аппақ әлемді оған... Алласы берген» дегені де осы қасиетіне сай келеді. Поэзияда қарғаның болмысын сомдау арқылы қазақтың интеллектуалдық деңгейінің жоғары екендігін, біз өзімізді тану арқылы өзгелерді мойындата алатынымызды жырға қосады. «Ал, ірімшікті (әлгі...) пендесі» деуінде де поэтикалық мән бар. (әлгі...) сөзін жақшаға алып, соңынан көп нүкте қоюы да интонациялық-психологиялық пауза жасайды. Сол арқылы өзгенің таңсығы талғажау болмайтынын нұсқайды.

Поэма-хамса деп жариялаған «Өтеуіл» поэмасында ұлттық таныммен ұштасады. Хамса деп беруі бес бөлімнен, бір-бірімен бес түрлі оқиғаны суреттеуінен қойылғаны болмаса нақты «хамса» жанрына келмейді. Жалпы құрлымы бес бөлімді поэма. Әр бөлімде оқиғаларға лирикалық шегініс жасау арқылы бір дәуірдің көрінісін сипаттайды. Сол арқылы этнографиялық жәдігерлерімізді қайта тірілтеді. Поэмада Өтеуіл образы арқылы жүйрік ат, құмай тазы, қыран бүркіт, қасқырдың қасиеттері сипатталады. Соғысқа кеткен Өтеуілді күткен тазысын жырлау арқылы тазының тектілігін, өзге иттер құсап жалақтау мен далақтау бойында болмайтынын кестелі суреттейді.

«Қай атаңнан көріп едің тазыға

Қарғы байлап, ұстап жүрген жіп ұшын» – деп, бүгінгі таным мен бұрынғы танымның бір-біріне кереғар тұсын сипаттайды. Қарғыбау тағып үйінде ит асырайтын бүгінгінің келбеті мен ен далада еркін өскен бұрынғы түсінік мүлде екі басқа екендігін. Қазақы танымнан алшақтап бара жатқанымызды мәтін астарына жасырады.

Тірідей байлауда жатқан арланның лақ кеп иіскегеніне шыдамай, намыстан жүрегі жарлып өлуін бөрі текті қазақтың болмысын ашады. Бұл тектілік пен қорлық қайшылығынан туған когнитивтік диссонанс. Ақынның бұндай қарама-қайшы ұғымдарды мысал ретінде пайдалануы уызынан бойына жинаған «санамен ұғынылып, таныммен қорытылатын» (Саргелтаева, 2023: 129) рухани кодта жатыр.

Тектілікті табиғаттан үйренген қасиетіміздің құрдымға кетіп бара жатуын:

«Көп ұзамай сол тәкәпар өр таулар

Өтеуілді жүрегінде тербетті» – деп, көнені көрген қарттармен бірге табиғаттан дарыған болмысымызда топыраққа көміліп жатқанын шеберлікпен суреттейді. Поэма бастан аяқ этнографиялық құндылықтарымызды көркем тілде баяндаған. Тарихи танымы терең, құнды туындылардың бірі.

4. Зерттеу нәтижесі

Әр түрлі тақырыпты жырына арқау еткен ақын қоғамда болып жатқан оқиғаларға да бей-жай қарамайды. 2011 жылдың желтоқсанында бүкіл қазақтың қабырғасын қайыстырған «Жаңаөзен» оқиғасын ақын:

«Оқ атылды, жанарымда жас барда –

Отпантауда жыным жылап жатқанда!» – деп, қоғамдағы әділетсіздіктің зардабын көрсетуге тырысады. Өлеңнің эмоционалды реңі ауыр. «Жас жанға» оқ ату арқылы отанға оқ ату, елдің арман, мақсатына, болашағына тигізген зардабын ашуға тырысады. Отпантауда бүкіл қаралы қазақтың жаны жылағанын суреттеулер мен метафоралар арқылы жеткізеді. «Отпантау» мен «жылаудың» контрастық ұғымы терең уайым мен әділетсіздіктің, өкініштің күйін сездіреді. Автор Жаңаөзендегі атылған оқтың бүкіл қазақтың жанына салған жара екендігін жеткізеді.

Осы секілді қоғамдағы әртүрлі оқиғалар мен өзгерістерді қаперінде ұстаған ақын «Алматы – ару қалам-ау», «Тоқмейілсіген тобырға сеніп», «Неге, неге, неліктен ел құлады?», «Тобыр түбі – топалаң», «Ей, қиялымның қиып түсер сұңқары», «Мынау нұрлы заманда» т.б. өлеңдері арқылы бүгінгі заман бейнесін әр қырынан береді.

«Бөрі-сөз» (Заманбектің соңғы сөзі) деген өлеңінде адамзаттың рухани күйін, ішкі қайшылықтарын көрсетеді. Өлеңдегі негізгі тақырып пендешілік пен адами қасиет арасындағы конфликт. Өлеңнің негізгі идеясы – бөрі текті тұлға мен пендешіліктен аспаған болмыс арасындағы айырмашылықты параллель суреттеу. «Бөрі» образында берілген Заманбек бейнесі ел жолында жанын құрбан еткен, арын жанынан жоғары қойған өр рухтың белгісі. Өлеңде көркемдік тәсіл ретінде метафораны ұтымды пайдаланған. Бөріні еркін рухтың символы, ал адамды – материалдық құндылықтың көрінісі ретінде сипаттайды.

«Адамдар-ай, адамдар-ай, адамдар

Өксік толы өтті қанша замандар» (Беделханұлы, 2018: 100) – деген жолдардағы қайталау арқылы өлеңдегі негізгі салмақты «адам» бейнесіне аударып, әлсіздікті, көп болса да материалдық құндылықты көксеріп түбінде сол нәпсінің құрбаны болғанын алға тартады.

«Мен – сол, баяғы Бөрімін

Сен – сол, әлі пендесің» – деп салыстыру арқылы әділдік жолында құрбан болу арқылы болмысымды сақтап қалдым, ал пенделіктің соңында жүрген өмірдің еш мәні жоқтығына назар аударады.

«Мен кешегі бабалардың кегімін» деп ұлттық болмыс пен мәдени сабақтастықты көрсетіп «Қайтара алмаса, қасқыр болып туған ерге сын» деп Заманбек образын асқақтата түседі.

«Тағдырласың мен едім ғой, серттескен,

Серттен тайды кім бұрын?

Тәңіріңнің қасында едік, ертпестен

Тастап кетті кімді кім?» (Беделханұлы, 2018: 100)

Бұл шумақ арқылы автор адамзаттың рухани құлдырауын, Құдайға деген сенімсіздік пен адами қатынастардың сыналуын көрсетеді. Жаратушысын ұмытқан пенденің тойымсыздықтың жетегіне еріп, тобырлық күй кешетінін меңзейді.

Өлеңнің соңғы шумағында өлім мен өмір арасындағы терең қайшылықтарды сипаттап, сырты жылтыр «жақсы өмірден» жалыққанда мені іздейсіңдер деп «Заманбектің» сөзі арқылы руханиятты, шындықты, болмысты іздейсіңдер деп руханият пен адам арасындағы байланыс туралы философиялық рефлексияға әкеледі.

Ел жолында ерінбей еңбек етіп, материалистік қоғамның беймәлім құрбаны болған қос батыр Заманбек пен Алтынбек есімі бүгінгі таңда елдің ардақты ұлдары ретінде сипатталуда. Ақынның «Заманбек» образымен қатар «Алтынбек» бейнесін де суреттеген «Жиырмадан асқанда-ақ елді ойлап» деген өлеңі бар. Алтынбек Сәрсенбайұлына арналған өлеңде автор оның ел үшін жасаған еңбегін, адалдығын және жастайынан көрсеткен ерлігін ерекше сипаттайды. Өлеңде Алтынбектің елінің қамын ойлап, жастайынан халықтың күрескер ұлы ретінде көрсетеді. Елінің арманына қызмет етіп, болашағына сенім білдіргенін жырға қосады.

«Төрт құбылаңды тұрғызғанда-ақ түрегелтіп,

... сенген еді ғой, біздің ел.

Хантәңірді қайта-қайта күңіренгіп,

Неге өлуі керек, ей, біздің ер?!» (Беделханұлы, 2018: 102) – деп, бір-бірінің ізін ала өмірден өткен қос ұлының жоқтығын жырға қосады. «Хантәңірді» күңірену арқылы қазаның ауырлығын, қайғының салмағын көрсетеді.

Ақынның жиі барған тақырыптарының бірі лирикалық өлеңдер. «Махаббат күні», «Сен де жүкті... Өлеңге менде жүкті», «Отыңа орап алып кет», «Айзадаға, сосын Айға бір қарап» т.б. түрлі тақырыпты қамтыған өлеңдері сан алуан. Сүйіспеншілік пен махаббатты, татулықты, сезімді т.б. сипаттайтын нәзік иірімдегі өлеңдері оқырманды өз жетегіне алып отырады.

Нәзік сезім мен дәстүр қатар сипатталған «Айзадаға, сосын Айға бір қарап» өлеңінің тақырыптық мәні ерекше. Шерхан Мұртазаның «келін ұл тапсын» деген батасын алып, құдай қосқан жарының дүниеге шекесі торсықтай ұл әкеліп, атын Шерхан атасының құрметіне Барысхан қоюын эпиграфта сөз ете келе өз өміріндегі сезімдері мен ойларын жырға қосады.

Өлеңнің негізгі тақырыбы – махаббат. Айзада мен Айдың символикасын қолдана отырып рухани және эмоциялық күйді баяндайды. Өзінің жары Айзада мен Айды параллел суреттеу арқылы салыстырмалы сипат үстейді. Айзада – сүйіспеншіліктің, арман мен жігердің символы болса, ай – жарықтың, жаңа жолдың, үміттің символы ретінде сипатталады.

«Айзадаға, сосын Айға бір қарап,

Арманымның алқымына гүл қадап.

Аялап ем, бір ұл бердің Құдайым,

Ғайып-Ерен қолдады да Пір-қанат» (Беделханұлы, 2012: 181) – деп,

арманының орындалып, абыздың берген батасы қабыл болып, әулие қолдап ұлды болуын, баласына деген терең сезімдерін махаббатын суреттейді. Ұзақ күткен арманының орындалған бақытты сәттерінің бағасын біледі. Өлеңнің негізгі өзегінде балаға деген махаббат, өмірге деген құштарлық, жақсылыққа деген сенім жатыр. Бұл өлең сүйіспеншілік пен арманның, өмірге деген құштарлықтың, терең ойлар мен биік мақсаттардың жиынтығы.

5. Қорытынды

Поэзияның ізденіс пен қозғалысты талап етуі – оның табиғатының ажырамас бөлігі. Ақындар өз стилін қалыптастыру, жаңашылдыққа ұмтылу және эксперимент жасау барысында рухани жалғыздықты бастан кешіреді. Ғылыми талдау жұмысында

Б.Беделханұлының да жалғыздық жырлары негізгі зерттеу объектісіне айналды. Б. Беделханұлының жалғыздықты суреттеген өлеңдерінде рухани тереңдік айқын көрінеді. Ақынның ішкі әлеміндегі күрделі сезімдер мен ойлар, шабыт ізденісі мен философиялық тереңдіктер – поэзияның шын мәніндегі сикқыры. Поэзия – тек өнер емес, адамның өз-өзімен және әлеммен күресудегі маңызды құрал. Біз талдау барысында Б.Беделханұлының жалғыздық тақырыбы, рухты жырлары, лирикалық өлеңдерін жеке қарастырып ғылыми көзқараста баға бердік. Ақынның стильдік ерекшеліктері мен көркемдік әдістеріне, троптың түрлерін поэзияда сәтті пайдаланған тұстарына тоқталып өттік.

Әдебиеттер:

1. Ахметов З. Арнау. Кіт.: Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: «Ана тілі», 1996. – 240 б.
2. Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2005. – 512 б.
3. Беделханұлы Б. Жалғыздықтың жанары. – Астана: Елорда, 2012. – 224 б.
4. Беделханұлы Б. Ауадағы жазу. – Астана: Фолиант, 2018. – 240 б.
5. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Ғылым, 1999. – 200 б.
6. Ospanova G., Askarova A., Agabekova B., Zhutayeva A., Askarova S. The grotesque as a literary issue. // *Semiotica Journal of the International Association for Semiotic Studies*. – №256. – 2024. – P. 103-116. <https://doi.org/10.1515/sem-2022-0090>
7. Прәлиева Г. Ізденістер өрнектері. Әдеби сын. Зерттеу, Сұхбаттар. М.Әуезов әңгімелеріндегі жалғыздық проблемасы. – Алматы, 2017. – 220 б.
8. Рахметұлы С. Антиөлшем. (Мақалалар жинағы) / Сұраған Рахметұлы/ – Алматы: «Әдебиет» баспа үйі, 2023. – 320 б.
9. Саргелтаева А.Қ., Ыбырайқызы Г. Абай өлеңдерінде кездесетін әртүрлі мінез көріністері. // *Керуен*. – №1. – 2023. – Б. 123-133. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-11>
10. Sol, D., Lefebvre, L. & Rodríguez-Teijeiro, J.D. (2005) Brain size, innovative propensity and migratory behaviour in temperate Palearctic birds. *Proceedings of the Royal Society of London B*. 272: 1433-1441. doi:10.1098/rspb.2005.3099
11. Ыбырайым Б. XX ғасырдағы қазақ поэзиясы. – Алматы: Дәуір, 2022. – 384 б.

References:

1. Akhmetov Z. (1996) Dedication. Book: Dictionary of literary terms. Almaty: Ana tili – 240 p. (in Kaz)
2. Bazarbayev M. (2005) Literature created by the times. Almaty: Zhibek zholy publishing house. 512 p. (in Kaz.).
3. Bedelkhanuly B. (2012) The flame of loneliness. Astana: Elorda. 224 p. (in Kaz.).
4. Bedelkhanuly B. (2018) Writing in the air. Astana: Foliant. 240 p. (in Kaz.).
5. Kishibekov D. (1999) Kazakh mentality: yesterday, today, tomorrow. Almaty: Gulum. 200 p. (in Kaz.).
6. Ospanova G., Askarova A., Agabekova B., Zhutayeva A., Askarova S. (2024) The grotesque as a literary issue. – *Semiotica Journal of the International Association for Semiotic Studies*. №256. 2024. P. 103-116. <https://doi.org/10.1515/sem-2022-0090> (in Eng.).
7. Praliyeva G. (2017) Patterns of searches. Literary criticism. Research, Interviews. The problem of loneliness in the stories of M. Auezov. Almaty. 220 p. (in Kaz.).
8. Rakhmetuly S. (2023) Antiolshem. (Collection of articles) / Suragan Rakhmetuly/ Almaty: Adebietet publishing house. 320 p. (in Kaz.).
9. Sargeltaeva A.K., Ibraykyzy G. (2023) Various manifestations of character in Abai's poems. // *Keruen*. Vol.78. №1. P. 123-133. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-11> (in Kaz.).
10. Sol D., Lefebvre L. & Rodríguez-Teijeiro J.D. (2005) Brain size, innovative propensity and migratory behaviour in temperate Palearctic birds. *Proceedings of the Royal Society of London B*. 272: 1433-1441. doi:10.1098/rspb.2005.3099 (in Eng.).
11. Ibraim B. (2022) Kazakh poetry in the 20th century. Almaty: Daur. 384 p. (in Kaz.).